

УДК 93(477)

ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНІЗАЦІЮ ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ І ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА СОБОРНОСТІ (1917 – 1921 рр.)

Володимир ШЕВЧЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу української історії ННДІУВІ

Анотація. У статті розглядаються проблеми відродження національної державності й соборності України як одного з пріоритетних напрямів політики українізації в 1917 – 1921 рр. Розкривається діяльність Української Центральної Ради, яка започаткувала цей процес, вперше ввела у вжиток сам термін «українізація», обґрунтувала і почала здійснювати основні її напрямки. Гетьманат, який у кінці квітня 1918 р. змінив УЦР та УНР, теж здійснив, хоч і непослідовно, ряд заходів, що сприяли продовженню українізації, в тому числі щодо розвитку певних національних інституцій народу, його мови, освіти, науки, культури. Розбудова держави та її соборність були в центрі уваги і створеної в листопаді 1918 р. Директорії та відновленої нею в кінці 1918 р. УНР.

Ключові слова: українізація, державність, соборність, народ, Україна, Центральна Рада, гетьманат, Директорія, універсал, закон.

К ВОПРОСУ ОБ УКРАИНИЗАЦИИ ПЕРИОДА ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ И ВОЗРОЖДЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И СОБОРНОСТИ (1917 – 1921 гг.)

Владимир ШЕВЧЕНКО

доктор исторических наук, профессор,
заведующий отделом украинской истории ННИИУВИ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы возрождения национальной государственности и соборности Украины как одного из приоритетных направлений политики украинизации в 1917 – 1921 гг. Раскрывается деятельность Украинской Центральной Рады, которая начала этот процесс, впервые ввела в употребление сам термин «украинизация», обосновала и начала осуществлять основные ее направления. Гетманат, который в конце апреля 1918 г. сменил УЦР и УНР, тоже осуществил, хотя и не последовательно, ряд мероприятий по продолжению украинизации, в том числе по развитию некоторых национальных институций народа, его языка, образования, науки, культуры. Строительство государства и его соборность были в центре внимания созданной в ноябре 1918 г. Директории и восстановленной ею в конце 1918 г. УНР.

Ключевые слова: украинизация, государственность, соборность, народ, Украина, Центральная Рада, гетманат, Директория, універсал, закон.

REVISITING UKRAINIZATION DURING THE LIBERATION STRUGGLE PERIOD AND THE RESTORATION OF NATIONAL STATEHOOD AND NATIONAL UNITY (1917–1921)

Volodymyr SHEVCHENKO

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Head of Ukrainian History Department of NRIUSWH

Annotation. *The article discusses the problem of restoration of national statehood and sobornist (national unity) of Ukraine as one of the priority directions of the Ukrainization policy in 1917–1921. The author examined the activities of the Central Council of Ukraine, the initiator of the process, which first brought into use and substantiated the term «Ukrainization» and began realization of its principle directions. The Hetmanate, which at the end of April 1918 changed the CCU and the UNR, also carried out a number of measures which contributed to extension of Ukrainization, including development of certain national institutions of the Ukrainian nation, its language, education, science and culture. Development of the state and its unity also were in the center of attention of the Directory (formed in November 1918) and the UNR (restored at the end of 1918).*

Key words: *Ukrainization, statehood, sobornist (national unity), people, Ukraine, the Central Council of Ukraine, the Hetmanate, the Directory, universal, law.*

Відродження національної держави та соборності українських земель було одним із пріоритетних напрямів процесу українізації під час визвольних змагань на початку ХХ ст. Вже в першій своїй відозві від 9(22) березня 1917 р. Українська Центральна Рада звернулася до «українського тридцятип'ятимільйонного народу» як окремішнього та єдиного етнічного цілого. Адже такою була тоді загальна чисельність українців, які склали цілісний український народ на українських землях. І він має, вказувалося у відозві, «сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація». УЦР закликала українство до єднання, рішуче домагатися «всіх прав, які тобі природно належать і які ти повинен мати, **великий народ** (виділення наше. – В. Ш.), сам хазяїн на своїй землі». В цьому документі після сотень років заборони знову прозвучали поняття «Україна», «український народ», вперше останній названо «**великим**». Пролунав

заклик «до гуртування», складати гроші «на Український національний фонд» (прообраз національного бюджету), вибирати «своїх українських людей на всі місця», «організовуватись», домагатися «заведення рідної мови» в усіх навчальних закладах, урядових установах, судах, церкві [10, 38].

Важливим практичним кроком на шляху до відродження державності й соборності стало проведення 6 – 8 (19 – 21 квітня) 1917 р. Всеукраїнського національного з'їзду (конгресу), скликання, робота і склад якого стали виразом могутнього потягу українства до власного державного життя та об'єднання. Адже на з'їзд прибуло 700 делегатів з правом вирішального і 200 – дорадчого голосу, обраних від різних політичних сил, громадських об'єднань, військових частин, підприємств, міст і сіл всієї України. В роботі цього обраного українством повноважного форуму взяли участь також 600 запрошених. З'їзд обрав склад УЦР,

доручив їй представляти український народ, здійснювати на законних, делегованих цим найвищим його форумом підставах заходи щодо задоволення інтересів українства [10, 52 – 66]. Цим самим УЦР було надано легітимного характеру¹. Серед 13 прийнятих з'їздом резолюцій важливе місце займають ухвали щодо єднання українських земель, кордонів майбутнього державного утворення, рішучий протест проти зазіхання на них чужоземців [10, 54 – 55, 58 – 61].

III Універсалом Української Центральної Ради, оприлюдненим 7(20) листопада 1917 р., вперше у двадцятому столітті було здійснено одвічні прагнення багатьох поколінь, вічна національна ідея українства, яку обґрунтував геніальний Кобзар, закликаючи наш народ розбудовувати власну домівку – об'єднану рідну країну, соборну справедливу державу, їхні невід'ємні складові – свої місто, село, садибу, сім'ю, бо «в своїй хаті своя й правда, і сила, і воля» [17, 224]. В Універсалі йшлося: «Народе Український і всі народи України».

Тяжка й трудна година стала на землю Республіки Російської. На півночі в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального Правительства немає і по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

¹ Російський Тимчасовий уряд, який діяв у той же час, був самозваним. Його було самочинно утворено 2 березня 1917 р. на приватному зібранні 13 депутатів (із загальної їх кількості 441) Державної думи, діяльність якої була зупинена царським указом 25 лютого 1917 р., і більше вона не збиралась. До того ж навіть у повному складі Дума була дорадчою структурою і не мала права формувати уряд. Це була виключна прерогатива імператора. Ніякого ж представницького виборного органу (форуму), який би надав легітимного характеру самозваному Тимчасовому уряду, так і не було сликано.

Наш край так само в небезпеці. Без влади – дужої, єдиної, народньої Вкраїна теж упасти може в безодню межиусобиці, різні, занепаду...

Оповідіємо: **ОДНИНІ УКРАЇНА СТАЄ УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНЬОЮ РЕСПУБЛІКОЮ»** [16].

«Ми стояли на межі обітованої землі, землі визволення, української державності, задоволення одвічних мрій трудящого українського народу, – говорив М.Грушевський. – Ми заткнули на сій межі наш побідний прапор – наш третій універсал – мабуть найважливіший акт, який коли-небудь з'являвся на нашій землі» [5, 71]. В умовах відсутності «центрального правительства», руйнації старої держави III Універсал де-факто проголошував утворення **незалежної** соборної УНР. В Універсалі висловлювалося прагнення «помогти усій Росії, щоб уся республіка Російська стала **спількою** (виділення наше. – В. III.) вільних і рівних народів» [16]. Як бачимо, в архівному оригіналі Універсалу немає навіть терміна «федерація». У виступі на засіданнях УЦР **16 грудня 1917 р.** М. Грушевський відзначав, що Центральна Рада – найвищий революційний орган самостійної України. «Обставини склались так, – однозначно заявив він, – що Україна на ділі стала самостійною, незалежною державою. Це уже безперечно» [11, 37].

III Універсал, проголошення УНР – кульмінація революційних подій 1917 р. в Україні, які були етапом найвищого піднесення визвольного руху проти багатоговікового пригнічення нашого народу російським царизмом, правителями інших держав. Адже тільки в 2-ій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії було видано 10 законодавчих та урядових розпоряджень (1862, 1863,

1869, 1876, 1888, 1889, 1895, 1908, 1910, 1914 років), які забороняли вживання української мови, україномовні видання.

Революційні події 1905 – 1907 рр. на деякий час послабили тиск заборон. Але після поразки революції утиски царизмом українського народу, його культури відновились з новою силою. Вважалося, що такого народу «не было, нет и быть не может». В офіційному статистичному збірнику «Ежегодник России. 1909 г.» в таблиці «Племенной состав населения» (терміни «народ, нація, національність» офіційні царські посадовці навіть не вживали) серед перерахованих 12 «племен», що населяли тоді 160-мільйонну Російську імперію, українці навіть не згадувались [8, 66]. Назви «Україна», «українець», «український» викреслювались цензурою з усіх видань. Українцям заборонялося розмовляти в публічних місцях рідною мовою, вживати її на концертах, у виставах, не дозволялись українські лекції в школах тощо. Викладання в навчальних закладах велося російською мовою. А про соборну українську державність годі було й згадувати.

Не набагато краще жилося і українству в Галичині, Буковині, Закарпатті під Австро-Угорською імперією. Маючи представництво в парламенті, певні можливості для використання рідної мови, творення деяких українських громадських і освітянських інституцій, воно все ж вважалося навіть не другорядною, а етнічною спільнотою, так би мовити, четвертого порядку (після австрійців, угорців, поляків), потерпало від усіляких офіційних і неофіційних обмежень.

Становище почало змінюватися після краху самодержавних режимів у Росії та Австро-Угорщині, коли почалася «весна народів», їх визволення, яке в Україні

назвали «відродженням нації». Сутність цього процесу визначалась одностайною вимогою постанов і резолюцій усіх товариств і організацій: **«українізація** (виділення наше. – В. Ш.) всіх галузів життя» [1, 77]. УЦР втілювала цю вимогу в життя, ввела запропоноване М. Грушевським ще в 1907 р. поняття «українізація» [4, 178] в широкий обіг, започаткувала ті процеси, що склали її зміст. У своїй резолюції від 22 квітня 1917 р. УЦР визначила, що всю свою діяльність вона проводить, «стоячи на принципі **українізації** (виділення наше. – В. Ш.) всього життя на Україні» [10, 70]. Тобто йшлося про українізацію як всеосяжний процес усього національного, політичного, державотворчого, соціально-економічного і духовного розвитку соборного українського народу. Цей термін використовувався нею як для позначення змісту і форм широкого поступу загалу, так і окремих ділянок народного життя, конкретних структур і організацій. В цій же резолюції йшлося про «українізацію війська», яка є «невіддільною частиною сеї програми». В доповідній записці УЦР Тимчасовому уряду від 22 квітня 1917 р. йшлося про широке розуміння процесу українізації: «...Домагання національної школи, армії, **українізації всього життя на Україні** (виділення наше. – В.Ш.) мають у корені головним чином... відроджене та визволене почуття й достоїнство людини» [10, 96 – 97].

Політика українізації була стрижнем, головним напрямом, надавала системного характеру діяльності УЦР, перебігу всієї Української революції 1917 – 1921 рр. Вона спрямовувалась на відновлення і забезпечення достойного місця об'єднаного українського народу серед інших націй, його вільний і

всєбічний розвиток, відродження і розбудову національної державності, здійснення соборності українських земель, демократизацію всього суспільного життя, піднесення культури, вирішення гострих соціально-економічних проблем в інтересах корінного етносу і всього населення України. В 1917–1921 рр. йшлося про українізацію не народу (він був і залишався українським), і не тільки про дерусифікацію, тобто припинення штучної підміни його власного ества російською (чи якоюсь іншою) мовою, культурою, державністю тощо, а про приведення у відповідність до національної сутності переважної більшості населення – українства – змісту і форм діяльності тих інституцій, які його обслуговують – соборної держави, її структур, посадовців, політичних і громадських організацій, закладів освіти, науки, різних видів мистецтва, засобів масової інформації тощо.

У зв'язку з викладеним процес, позначений терміном «українізація», його появу і зміст з огляду на історичні факти необхідно пов'язувати в першу чергу з діяльністю УЦР. В цьому сенсі навряд чи доцільно замінювати цей термін поняттям «дерусифікація». Адже термін «українізація» запроваджено в широкий ужиток у 1917 р. як відображення головного напрямку і змісту тодішніх революційних подій в Україні, діяльності національних політичних сил. Пізніше цей термін використала і радянська влада для позначення політики, значно вужчої за змістом (без створення національної незалежної держави із власною армією, дипломатичною службою, грошовою системою тощо, без плюралізму політичних сил, самостійної економіки і т. д.).

При цьому УЦР розглядала процес українізації в тісному зв'язку із забезпеченням прав національних меншин. Уже в повідомленні про утворення УЦР (березень 1917 р.) говорилося про здійснення прагнень українства «з забезпеченням прав національних меншостей – росіян та інших». Про це не раз заявляв М.Грушевський [4, 44]. Права національних меншин були закріплені законом «Про національно-персональну автономію», прийнятим 9 січня 1918 р. [11, 99 – 101]. Тобто в процесі українізації ніхто не збирався дерусифікувати, наприклад, росіян, які проживали в Україні. Поряд із вільним використанням ними російської мови, інших здобутків рідної культури йшлося про збагачення їх духовного світу відповідними надбаннями українців, які складали абсолютну більшість населення краю проживання перших.

Доцільно мати на увазі й іншу сторону питання: що ж приходило на зміну «русифікації». Польські власті в 20–30-х роках ХХ ст. «дерусифікацію» Волині та Галичини здійснювали як їх «полонізацію», румунські можновладці «дерусифікували» Буковину, Бессарабію, Ізмаїльщину шляхом їх «румунізації» тощо.

Видатну роль в українізації всіх галузей життя народу, його гуртуванні в боротьбі за краще життя, за соборність відігравали духовний спадок і приклад героїчної боротьби пророків національного і соціального визволення народу, в першу чергу Тараса Шевченка. В 1917 р. саме на нього рівнялось українство, скрізь лунало полум'яне слово поета, поруч із національними прапорами виднілися його портрети, повсюдно співали «Заповіт» та інші пісні на його слова. Твори найвидатнішого українця, його

ідеї, що втілювали багатомісцеві прагнення народу, об'єднували народ, сприймалися як незаперечний дороговказ до дії. До того ж в умовах, коли три чверті населення були неграмотними і не могли навіть читати тогочасні газети, листівки, а промови на численних мітингах і зборах проголошувались малознаними або й зовсім не відомими широкому загалу людьми, саме думки і пророцтва «Кобзаря» (ця книга була майже в кожній українській хаті), які передавались із покоління в покоління, співзвучні їм заклики політичних сил користувались найбільшим авторитетом.

Українізація втілювалася перш за все в складі та національному характері діяльності самої УЦР, яка започаткувала цей процес і очолила його. Особливу увагу УЦР приділяла відродженню національного змісту і форм духовного життя, що, в свою чергу, було важливим чинником розвитку українізації в інших сферах. Широко запроваджувалася рідна мова в освіті, державних і недержавних установах, політичному житті, церкві тощо. Повсюдно в школах, вишах почали вивчати українознавчі науки – історію України, українську мову, літературу, право, географію, етнографію, малярство тощо. Розгортались національні преса, книговидання, музейництво, просвітницька діяльність. Після проголошення III Універсалом Української Народної Республіки цим питанням було присвячено 15 спеціальних законів, прийнятих УЦР.

Знаменним явищем українізаційного процесу стало створення чи відновлення діяльності національних політичних партій, яких до кінця 1917 р. налічувалось 19, численних громадських об'єднань (кооперативних, освітніх,

правоохоронних тощо). Активна українізація відбувалась у військових частинах (у тодішній російській армії служило 4 млн. українців). Вже у березні 1917 р. в Києві зібралось Українське військове віче солдатів, офіцерів, інших військово-службовців-українців, яке проголосило себе Установчою Українською Військовою Радою і закликала до утворення українського національного війська. 10 – 15 травня 1917 р. відбувся Перший Всеукраїнський військовий з'їзд, який від імені представлених на ньому 1,5 млн. військовиків-українців висловив довіру УЦР, висунув вимогу автономії України.

Одним із головних напрямів українізації в 1917–1921 рр. була українізація державності – діяльність з відновлення і розбудови власної національної держави. Вже в I-му її Універсалі (червень 1917 р.) проголошувалось: «Хай народ український на своїй землі має право сам керувати своїм життям».

Спротив українізації, самовизначенню нашого народу, відновленню його духовного життя, державності, розбудові українських збройних сил чинили Тимчасовий уряд Росії, підпорядковані йому управлінські структури, командування армії, антиукраїнські партії і об'єднання. Це вимагало політичного маневрування. Тому творення власної державності, її війська, як і українізацію всіх галузей життя, Центральній Раді доводилося проводити обережно, тактично виважено, щоб не наразити Українську революцію на небезпеку негайного силового придушення російськими владними колами. Не відразу вдавалось знаходити оптимальні шляхи в національному, державному, в т. ч. військовому, будівництві, були важкі пошуки, дискусії та розбіжності в підходах до

нього очільників українського політикуму.

Характерна й еволюція назв і змісту документів УЦР. Якщо спочатку вони були закличними та рекомендаційними – «відозви», «ухвали», «резолуції», то після надання УЦР легітимності Національним Конгресом (квітень 1917 р.) вона вже видає суто українські правові акти – «накази», «постанови» з обов'язковими приписами. А з червня 1917 р. за досвідом ще Б. Хмельницького та інших гетьманів починає видавати «універсали», які виконували функції актів конституційного характеру. Стосовно конкретних правових актів назва «закон» почала широко використовуватись з листопада 1917 р., після видання видатного акту українізації – III Універсалу, яким уперше в ХХ ст. було відновлено українську державність – проголошено Українську Народну Республіку. Всього після утворення УНР було ухвалено близько 90 її законів і законодавчих актів, включаючи і Конституцію. Власні українські законодавчі акти викликали повсюдно загальне піднесення.

Уже в самому тексті III Універсалу йшлося про обов'язкові законодавчі приписи, які може ухвалити орган незалежної держави, – про визначення її кордонів (а це необхідна умова соборності країни), скасування смертної кари, про початок мирних переговорів для виходу із світової війни і т. д. [16].

З середини листопада 1917 р. до 9 січня 1918 р. (до IV Універсалу) УЦР як орган самостійної держави ухвалює закони, спрямовані до всього українства: «Про вибори до Установчих зборів УНР», «Про відстрочку призову на військову службу», «Про амністію», «Про виключне право Центральної

Ради видавати законодавчі акти УНР», «Про утворення українського народного війська», «Про утворення Генерального суду» та ін. Цим Універсалом Української Центральної Ради (листопад 1917 р.), яким була відновлена українська державність – проголошена Українська Народна Республіка, – було започатковано нормативно-правову базу процесу державотворення, соборності країни. В ньому визначалось: «До території Народної Української Республіки належать землі, населені в більшості українцями» [16].

Своїм IV Універсалом (січень 1918 р.) УЦР юридично закріпила фактично відновлену III Універсалом незалежну державність і поставила завдання «якнайскоріше», «за кілька тижнів», скликати Українські Установчі Збори, «які б закріпили свободу, лад і добробут, Конституцію нашої незалежної Української Народної Республіки на добро всього трудящого народу» [11, 104].

Підсумовуючи діяльність Центральної Ради, М. Грушевський зазначав у березні 1918 р.: «Ми не лукавили. Ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою. Українська Центральна Рада за рік своєї діяльності не політиканула ні однієї хвили, вона не зробила ні одного фальшивого кроку, вона мала перед собою тільки мету послужити інтересам многострадального українського народу і тих народів на Україні суцїх, котрі з ним зв'язала історія... Ми можемо з гордо піднятим чолом підняти над своєю землею прапор Української Центральної Ради. Ми винесли його не заплямованим» [15].

Вже під безпосередньою загрозою державного перевороту УЦР 29 квітня 1918 р. ухвалила видатний документ,

який мав закріпити досягнення українізації, – Статут про Державний устрій, права і вільності УНР – Конституцію держави. В ній Україна проголошувалась суверенною демократичною парламентарською (посада президента в Конституції не передбачалась) республікою [11, 330 – 335].

Гетьманат, який у кінці квітня 1918 р. змінив УЦР та УНР, теж здійснив ряд заходів, що сприяли продовженню українізації, в тому числі щодо розвитку певних національних інституцій народу, його мови, освіти, науки, культури. Зокрема, було збережено національну державність, хоч і в обмеженій присутності німецьких і австрійських військ формі Української держави на чолі з гетьманом, яку визнали 30 зарубіжних країн, ряд із них відкрили у Києві свої дипломатичні місії. Вже в першій відозві П. Скоропадський підкреслив український характер нової форми державності, проголошував її метою «користь і благо народу і всім дорогої нам Україні» [9, 340 – 341]. Здійснювалися спроби відродити притаманний українству прошарок козацтва як соціальне підґрунтя суспільного устрою. Був прийнятий закон про обов'язкове повсюдне вивчення і застосування української мови, вимагалось «не ...допустити ні одного кутка [в державі] без української школи», розширювалась мережа українських наукових, освітніх закладів і культурно-мистецьких установ. Були засновані чимало українських гімназій, Українська академія наук, Академія мистецтв, Кам'янець-Подільський університет, Національна бібліотека, Український театр драми та опери, ряд музейних закладів тощо [9, 228 – 234].

Разом з тим гетьман авторитарно зосередив у своїх руках найвищу

законодавчу, виконавчу і судову владу, що відрізнялось від попередніх демократичних методів управління в УНР, надавало йому переважно силового характеру. Було відновлено поміщицьке землеволодіння, що означало відхід від важливої економічної складової політики українізації УЦР. Також проголошувалось, що етнічне походження людини є її приватною справою. Відтак забезпечення національних і соціальних інтересів українства, які віками нехтувались і потребували особливої уваги та захисту, гетьманом не розглядалось як пріоритетний напрям своєї державної політики.

Українізація була одним із провідних напрямів діяльності і створеної в листопаді 1918 р. Директорії та розвитку відновленої нею в кінці 1918 р. УНР. Саме виникнення Директорії об'єктивно стало виявом стремління поновити в повному обсязі процес українізації, започаткований у березні 1917 р. Цей орган був утворений **українськими** політичними партіями і організаціями. Велика увага приділялась посиленню національного характеру всього суспільного і культурного життя. Вже 26 грудня 1918 р. Рада Міністрів ухвалює постанову про «поширення серед суспільства національного і соціального світогляду». Тоді ж усі міністерства було зобов'язано регулярно інформувати населення про свою роботу, для чого утворити інформаційні відділи і щоденно надавати відповідні відомості Українському телеграфному агентству. 1 січня 1919 р. українська мова оголошена державною як «обов'язкова до вжитку в армії, флоті і всіх урядових та загальних громадських публічноправних установах». Приймається закон про вищі органи Української автокефальної православної церкви, яка однині «ні в

якій залежності од Всеросійського Патріарха не стоїть». Поновлюється грошова система, запроваджена УЦР: гривня, яка поділялась на 100 шагів, і карбованець, який складався з двох гривень. Постійно асигнуються кошти на розвиток освіти, різних навчальних і культурних установ. У надзвичайно складних умовах безперервних боїв продовжується підготовка правопису української мови. Перевезення шкільних підручників, літератури були прирівняні до транспортування хліба й інших вантажів першої необхідності.

Директорія, Рада Міністрів як один із пріоритетних напрямів своєї діяльності здійснювали таку важливу складову політики українізації, як започатковану ще III Універсалом УЦР (листопад 1917 р.) соборність українських земель. Вже в першому міжнародному документі Директорії – Зверненні «До народів всього світу та їх правительств» – повідомлялося про відновлення УНР та її влади на етнічних українських землях [14]. Важливою подією на цьому шляху став вікопомний Акт Злуки УНР та ЗУНР (22 січня 1919 р.).

Як говорилося в оприлюдненій 1 листопада 1918 р. відозві, організованій (жовтень того ж року) національними патріотичними силами у Львові, Української Національної Ради, «волею українського народу утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава». А в прийнятому 13 листопада 1918 р. тимчасовому законі закріплювалась назва останньої – ЗУНР – та її кордони, які обіймали територію Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. Вже 1 грудня Директорія і представники ЗУНР підписали у Фастові «Предвступний договір» про те, що

ЗУНР має «непохитний намір злитися в найкоротшій часі в одну велику державу з Українською Народною Республікою». Українська Національна Рада на своєму засіданні в Станіславі 3 січня 1919 р. затвердила цей акт і заходи «для сфінансування договору про злуку». 90 років тому – 22 січня 1919 р. – під час багатотисячного зібрання на Софійській площі Києва було урочисто проголошено Злуку УНР і ЗУНР. Державний секретар ЗУНР Л. Цегельський зачитав згадану вище ухвалу від 3 січня, а член Директорії Ф. Швець – підписаний й іншими її членами (В. Винниченком, С. Петлюрою, П. Андрієвським, А. Макаренком) Універсал, у якому йшлося: «Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Україна) і Наддніпрянська велика Україна». Тоді ж цей день було оголошено «Днем свята прилучення Галичини до України» [7, 441]. 23 січня найвищий законодавчий орган УНР – Трудовий конгрес – за участю делегації ЗУНР (65 чол.) затвердили цей Універсал. Головуючий на ньому С. Вітик (член президії Національної Ради ЗУНР) заявив при цьому: «Всі наші засідання будуть присвячені зміцненню об'єднаних частин України». Президента ЗУНР Є.Петрушевича невдовзі було включено до складу Директорії [6, 77].

Всіляко підтримувались об'єднавчі дії різних частин українства. Було, зокрема, заявлено про сприяння бажанню українського населення Бессарабії об'єднатися з УНР, схвалювалося звернення створеної ним власної Директорії до президента США, урядів Англії, Франції, України, Німеччини, Австрії, Росії та Італії з проханням сприяти цьому,

протидіяти насиллю Румунії над Бессарабією. При цьому висловлено рішучий протест проти насильницьких дій Румунії, яка силоміць у листопаді 1918 р. захопила українські землі цього краю всупереч волі його мешканців, здійснювала щодо них масовий грабiж і переслідування. Брутальна загарбницька політика Румунії викликала масовий спротив на окупованих нею українських землях, зокрема в Хотинському, Акерманському, Сорочинському повітах. Так, 23 січня 1919 р. в Хотинському повіті Бессарабії вибухнуло могутнє антирумунське повстання, учасники якого за три дні звільнили всю його територію. Директорія через складне воєнне і міжнародне становище не змогла надати прямої допомоги військами, але все ж зуміла переправити борцям за свободу своєї землі певну кількість зброї. Окупанти жорстоко розправилися з непокірними українцями: багатьох убили, спалили десятки сіл, чимало останніх артилерія зрівняла з землею разом з мешканцями, поранили 15 тисяч чоловік, понад 50 тисяч біженців були змушені тікати через Дністер на територію УНР, керівництво якої виділило спеціальні кошти для допомоги нещасним.

Така ж доля спіткала буковинських українців, Народне віче яких (близько 10 тис. чоловік) 3 листопада 1918 р. проголосило у Чернівцях воз'єднання Північної Буковини із ЗУНР та «злуку з Великою Україною». Але румунські можновладці проігнорували це народне волевиявлення, скористались пасивністю гетьманату й 11 листопада захопили цей край. Після відновлення УНР її керівництво в кінці 1918–1919 рр. не раз протестувало проти брутальних агресивних дій сусідніх держав, подавало політичну,

моральну, матеріальну, фінансову, а коли обставини сприяли – то і військову підтримку українцям Галичини, Холмщини, Буковини, Закарпаття в захисті їхніх прав. Так, 18 і 26 січня 1919 р. Рада Міністрів УНР ухвалює рішення про заготівлі і постачання (через Червоний Хрест) хліба для населення Галичини, Буковини, виділяє для цього 40 млн. гривень. 30 січня асигнується 10 млн. карбованців «для оборони північно-східної границі – адміністрації Холмщини і Підляшшя». 18 лютого 1919 р. Директорія передбачає кошти для допомоги православним храмам в окупованих поляками місцевостях Холмщини, Підляшшя, Полісся. 3 березня надається 10 млн. гривень «на перешивку галицьких вузькоколіїних залізниць», а також 2 млн. – «на підтримання української преси на територіях УНР, зайнятих ворожим військом» [6, 59 – 73].

Але діяльності Директорії, відновленої нею УНР із забезпечення соборності українських земель, можливості народу «самому правити самим собою» шляхом українізації всього суспільного життя перешкодили агресивні дії сусідів. Природні для всякого демократичного процесу дискусії і суперечки між різними українськими політичними силами та керівними діячами відновленої УНР щодо шляхів подальшого розвитку революції, форм державного устрою не супроводжувались силовими протистояннями. Та й після повалення гетьманату національні утворення до них не прагнули і їх не починали. Більше того, коли події унеможливили здійснення запропонованих тим же В. Винниченком ідей, він пішов у відставку з поста голови Директорії. Цим самим дав можливість прихильникам дещо іншого підходу на чолі з С. Петлюрою практично довести

життєвість пропозицій останнього. Але втручання іноземних держав завадило здійснити і їх. Перебіг подій в Україні після приходу Директорії до влади дає підстави вести мову про те, що не суперечки керівників Директорії, її помилки і прорахунки, а в першу чергу і головним чином вторгнення іноземних військ та структур завадило тоді продовжити збирання національних земель в єдине ціле, поновити українізацію в повному обсязі. Хоча було й зроблено немало, в першу чергу завдяки підтримці такого процесу в етнічних землях і всіма національними силами.

Відбувалось об'єднання представників різних частин України як завдяки ухваленню відповідних правових актів, так і в процесі спільної боротьби та практичної роботи за досягнення такої мети. Адже, наприклад, головною військовою силою, що значною мірою забезпечила прихід Директорії до влади, відновлення УНР і новий етап соборності її земель, став Окремий загін січових стрільців – військово формування галицьких українців, які попали в російський полон під час Першої світової війни і в середині 1917 р. організувалися в окремий військовий підрозділ. Саме вони наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. охороняли і найбільш послідовно підтримували УЦР. Виведений після падіння останньої з Києва до Білої Церкви загін у листопаді 1918 р. відразу ж відгукнувся на заклик прибулого туди члена Директорії С. Петлюри повстати проти несприйнятого більшістю народу гетьманату. На початку грудня загін було пертворено в Осадний корпус, до складу якого входили 4 полки піхоти, гарматна бригада, 8 кулеметних сотень, дивізіон кінноти, допоміжні частини. В боях під Мотовилівкою

і Васильковом корпус під командуванням Є. Коновальця розгромив супротивні війська і невдовзі в умовах антигетьманського повстання в Києві вступив у столицю, здійснював там охоронно-караульну службу [6, 624]. За прикладом січовиків на бік Директорії переходили й інші урядові військові частини, численні повстанські загони, зокрема отаманів Ангела, Зеленого, Григор'єва та ін. Керовані різними політичними силами, у т. ч. боротьбистами, лівими есерами, більшовиками, вони об'єднувались на антигетьманській основі, забезпечували повсюдний перехід влади до прибічників Директорії. Навіть анархіст Н. Махно, заявивши про свою недовіру до нової влади, повідомив, що збройно з нею боротися поки що не буде.

Але з перших днів свого існування Директорії і відновленій нею УНР довелося з усіх сил відбиватися від чужоземних ворогів українського відродження. Польські війська вже в листопаді 1918 р. розпочали бої проти ЗУНР, яка невдовзі возз'єдналась з УНР, стала її областю. Оборона останньої відтак була вже справою як самих галичан, так і всієї держави. Румунія, як ішлося вище, здійснила брутальну агресію щодо українських земель Бессарабії та Буковини. Чехословацька силою захопила Закарпаття. Південь України окупувала Антанта. З південного сходу насувалась денікінська Біла армія. Ніхто з новоявлених претендентів на українські землі і слухати не хотів про права українства самим порядкувати у своєму краї.

З півночі і сходу бойові дії проти УНР повела радянська Росія. Причому це здійснювалось під прикриттям заяв про допомогу радянському уряду України. Тобто, на відміну від інших згаданих

вище недоброзичливців нашого народу, РСФРР визнавала українську державність, але тільки радянську. Хоча і остання нерідко розглядалася в Москві як суто формальне утворення. Так, у листопаді 1918 р. ЦК РКП(б) без відома українців, навіть утвореної нещодавно КП(б)У, затвердив радянський Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. І тільки після їхніх протестів до цієї справи було допущено ЦК КП(б)У.

В таких умовах практично стало неможливим здійснити чимало з наміченого. Всі сили і можливості довелося концентрувати на створенні збройних сил, нашвидкуруч вирішувати проблеми виживання держави, безпосереднього керівництва бойовими діями армії, важкого пошуку різних можливостей протистояти, іноді майже в безвихідних ситуаціях, агресивним підступам тих сил, які не могли змиритися з соборністю українських земель, існуванням їх державності. Бойова обстановка вимагала специфічних дій, у тому числі і з огляду на одноосібний характер воєнного командування, притаманного військовим керівникам піклування про виховання у підлеглих патріотизму, відданості армії, дисциплінованості, фронтової вички, готовності до силового фізичного протистояння з супротивником, самопожертви. Саме цьому мали служити (як скрізь у світі) і паради та урочисті огляди військ, відповідне матеріально-технічне забезпечення, створення одностроїв і т. д., за «захоплення» якими того ж Петлюру не раз аж надто емоційно критикували і без чого не буває армії.

Розгляд спроб УЦР та Директорії відновити соборність етнічних земель у процесі українізації всього державно-політичного, суспільно-економічного і

духовно-культурного життя в них відповідно до потреб корінного етносу з урахуванням прав національних меншин допомагає зрозуміти ряд історичних явищ. Йдеться, наприклад, про причини війн між УНР доби УЦР і радянською Росією в кінці 1917 – на початку 1918 рр. та між УНР на чолі з Директорією і РСФРР в 1919 – 1920 рр. Не війська УНР вторглися в російські землі, а війська РСФРР йшли в Україну, до речі, всупереч пересторогам ряду українських більшовиків, які ще недавно разом з УЦР, а потім і Директорією боролися за інтереси українства. Піддаючи (небезпідставно) критиці дії українських державних та військових провідників у зв'язку з поразками на фронтах, не можна не зважати і на те, що воєнна ситуація була не на користь УНР. Вона не прагнула до війни, не мала розбудованої армії, відповідної інфраструктури, стрункої системи командування, розробленої стратегії і тактики оборони краю. І головна причина такого стану полягала не в розбіжності поглядів або особистих якостях чи помилках тогочасного українського керівництва, хоча вони дійсно мали місце. Адже як у кінці 1917 р., так і в 1919–1920 рр. історія не відвела для розбудови армії необхідного часу, умов і матеріальних засобів. Українізовані військові частини, воєнізовані громадські структури, які підтримали, наприклад, Директорію, не становили єдиного цілого, залишалися у підпорядкуванні своїх командирів і отаманів. Останні нерідко піддавались облудній демагогічній агітації, вчиняли свавільні дії, а то й переходили на бік супротивника. Часу та й відповідних можливостей для створення стрункої військової структури і командування вже не було. Поряд з браком досвіду, прорахунками

на захисті здобутої волі катастрофічно позначалась нестача часу. Проблеми оборони краю довелося вирішувати нашвидкуруч, в ході воєнних дій, що вже були нав'язані супротивниками. Слабо озброєна армія УНР відчувала гостру нестачу всього необхідного. Вона, за свідченнями сучасників, «була дуже часто голодна і завше у своїй більшості обірвана та боса». Різке зменшення чисельності збройних сил УНР, окрім соціально-політичних причин, пов'язане і з небаченою за масштабами епідемією тифу, яка буквально викошувала лави українських вояків. Світло на її витокі, на думку ряду дослідників, могла б пролити експертиза зразків тифозної сироватки, які знаходяться в архіві Бактеріологічного інституту в Парижі. Такий підхід виглядає правомірним і у зв'язку з тим, що навіть закуплені за українські гроші у Франції й Італії медикаменти сусідні держави не пропускали в Україну.

Не спрацьовує і просте порівняння чисельності протиборствуючих сторін, бо в такому разі поза увагою залишається якісний склад, виучка і роди військ (артилерія, наприклад, здатна із значної відстані на третину винищувати ряди ворога навіть при відсутності безпосереднього бойового контакту інших підрозділів). Російські радянські війська спиралися, до того ж, на опановану Раднаркомом ставку колишнього Верховного головнокомандування з її заздалегідь розробленими планами, налагодженими оперативними зв'язками, вишколеним офіцерським корпусом, чимала частина якого перейшла на службу новій владі, підпорядкованими їй величезними складами зброї та іншого спорядження, значними людськими і фінансовими ресурсами, включаючи

золотий запас колишньої імперії. І така ситуація тривала протягом усього часу воєнних дій в Україні. Інші їхні учасники – білогвардійці, польські, румунські, французькі інтервенти – спиралися на практично необмежену підтримку всіх країн Антанті. Без такої іноземної допомоги жодна з військово-політичних сил всередині України не мала б шансів на успіх у боротьбі проти відродження нації. Та й взагалі після відновлення УНР і до втручання інших держав військових дій у наших землях не було і ніхто з українських політичних структур не збирався їх починати.

Непростими і досі недостатньо, на нашу думку, дослідженими є проблеми страждань мирного населення у той воєнний час. Відповідальність за них несуть і відповідні керівники, хоча тією мірою, якою їм були підвладні сили, що чинили безчинства. Йдеться про єврейські погроми, безсоромне приниження, грабування і нищення українців, безцеремонні розправи з тими (а це тисячі і тисячі людей різних національностей), хто тільки здавався підозрілим різним урядовцям і самозваним владолюбцям. Нагальною є потреба детально висвітлити і зрозуміти на основі документальних даних і без заполітизованості такі варварські події, визначити, що і коли відбувалося як здійснення відповідної політики, а що і коли – як стихійні або просто кримінальні вчинки, обумовлені впливом шовіністичних поглядів, чорносотенних традицій чи темних маордерських схильностей учасників безчинств.

Могутній імпульс, наданий українізацією одному з основних її напрямів – розбудові держави та соборності країни – під час визвольних змагань у

1917 – 1921 рр., вже не змогли повністю перебороти чужі українству сили. Досвід та уроки української революції того часу, зокрема й універсали УЦР, Акт Злуки УНР та ЗУНР, стали історичним надбанням народу в боротьбі за своє визволення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. – Ч. 1. – 348 с.
2. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. – Ч. 2. – 328 с.
3. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. – Ч. 3. – 542 с.
4. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – СПб., 1907. – 200 с.
5. Грушевський М. С. На порозі нової України. – К., 1991. – 128 с.
6. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: у 2-х томах, 3-х частинах. – Т. 1. – К., 2006. – 753 с.
7. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: у 2-х томах, 3-х частинах. – Т. 2. – К., 2006. – 744 с.
8. Ежегодник России. 1909 г. – С.-Петербург, 1910.
9. Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ, Філадельфія, 1995. – 493 с.
10. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. – Т. 1. – К., 1996. – 590 с.
11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. – Т. 2. – К., 1997. – 424 с.
12. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. – К., 2003. – 1024 с.
13. Хрестоматія з історії держави і права України. – К., 2003. – 656 с.

14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО; документи цитуються із збереженням стилю і орфографії оригіналу). – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 97.

15. ЦДАВО. – Ф. 1429. – Оп.1. – Спр. 29.

16. ЦДАВО. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк.18.

17. Шевченко Т. Кобзар. – К., 1997. – 368 с.

REFERENCES

1. Vynnychenko V. Vidrozhennia natsii. – K., 1990. – Ch. 1. – 348 s.
2. Vynnychenko V. Vidrozhennia natsii. – K., 1990. – Ch. 2. – 328 s.
3. Vynnychenko V. Vidrozhennia natsii. – K., 1990. – Ch. 3. – 542 s.
4. Grushevskiy M. Osvobozhdenie Rossii i ukrainskiy vopros. Stat'i i zametki. – SPb., 1907. – 200 s.
5. Hrushevskiy M. S. Na porozi novoi Ukrainy. – K., 1991. – 128 s.
6. Dyrektoriia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.: Dokumenty i materialy: u 2-kh tomakh, 3-kh chastynakh. – T. 1. – K., 2006. – 753 s.
7. Dyrektoriia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.: Dokumenty i materialy: u 2-kh tomakh, 3-kh chastynakh. – T. 2. – K., 2006. – 744 s.
8. Ezhegodnik Rossii. 1909 g. – S.Peterburg, 1910.
9. Skoropadskiy Pavlo. Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918. – Kyiv, Filadelfia, 1995. – 493 s.
10. Ukrainka Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy: u dvokh tomakh. – T. 1. – K., 1996. – 590 s.
11. Ukrainka Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy: u dvokh tomakh. – T. 2. – K., 1997. – 424 s.
12. Ukrainskiy natsionalno-vyzvolnyi rukh. Berezen – lystopad 1917 r. Dokumenty i materialy. – K., 2003. – 1024 s.
13. Khrestomatiia z istorii derzhavy i prava Ukrainy. – K., 2003. – 656 s.

14. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady i upravlinnia (dali – TsDAVO; dokumenty tsytuiutsia iz zberezhenniam styliu i orfohrafii oryhinalu). – F. 1115. – Op. 1. – Spr. 11. – Ark. 97.

15. TsDAVO. – F. 1429. – Op.1. – Spr. 29.

16. TsDAVO. – F. 1115. – Op. 1. – Spr. 5. – Ark.18.

17. Shevchenko T. Kobzar. – K., 1997. – 368 s.

V. Shevchenko

*Revisiting Ukrainization During the Liberation Struggle Period
and the Restoration of National Statehood
and National Unity (1917–1921)*

Abstract

One of the main directions of Ukrainization in 1917 – 1921 aimed restoration of national statehood and construction of Ukraine in the spirit of national unity. Documents of the CCU at first were of appealing and recommendative nature: «appeals», «proclamations», «resolutions». After legitimization of the CCU by the National Congress in April 1917 the documents obtained a character of the Ukrainian legal acts: «orders», «regulations». Four Universals issued by the CCU since June 1917 had functions of constitutional acts. The term «law» was brought into wide use since November 1917 after the CCU had issued the III Universal which first in the 20th century restored the Ukrainian statehood and declared the Ukrainian People's Republic and its sobornist (national unity). The IV Universal (January 1918) declared independence of Ukraine. On 29 April 1918 the CCU approved the Charter on the Constitution, Rights and Liberties of the UPR – the Constitution of Ukraine.

The Hetmanate was installed after the Central Council of the Ukrainian People's Republic was dispersed on April 1918. It also made a number of measures contributed to extension of Ukrainization, including development of certain national institutions of the Ukrainian nation, its language, education, science and culture. In particular, the national statehood was maintained through establishing of the Ukrainian state headed by Hetman. The Ukrainian state was recognized by 30 countries, some of them have established diplomatic missions in Kyiv. There has been made an attempt to restore the Cossacks strata as a background of social structure. The law on compulsory study and use of the Ukrainian language has been adopted and the network of the Ukrainian scientific, educational and cultural institutions has been extended as well.

The Unification Act signed on 22 January 1919 by the Ukrainian People's Republic and the West Ukrainian People's Republic was an important event for sobornist of the Ukrainian lands as a part of the Ukrainization policy carried out by the Directory and the Council of Ministers.